

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ
БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ
Н.ИСАНОВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК КУРУЛУШ,
ТРАНСПОРТ ЖАНА АРХИТЕКТУРА УНИВЕРСИТЕТИ**

08.22.646 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК:330.322.54 (575.2) (043.03)

**Курманова Асель Марлисовна
Энергетикалык бизнес жана аны өнүктүрүү үчүн «Электр
станциялары» ААКтын мисалында инвестицияларды пайдалануунун
натыйжалуулугун жогорулатуу**

08.00.05 – экономика жана эл чарбачылыгын башкаруу

**экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук наамын изденип
алууга жазылган диссертациянын**

Авторефераты

Бишкек- 2022

Диссертациялык иш И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Өнөр жай экономикасы кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:	Касымова Валентина Махмутовна, экономика илимдеринин доктору, И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин профессору
Расмий оппоненттер:	Самигуллин Эльдар Валиевич, экономика илимдеринин доктору, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин профессору Тюменбаев Акылбек Рабаевич, кандидат экономических наук, ОАО «Национальная электрическая сеть Кыргызстана», начальник группы реализации проекта CASA-1000
Жетектөөчү уюм:	Ж. Баласагын атындагы кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин экономика кафедрасы, дареги: Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек -Жолу пр-тиси 394, 227-каб.

Диссертациялык ишти коргоо 2022-жылдын-октябрында саат 13.00дө М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана Н.Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин алдында экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча уюштурулган Д 08.22.646 диссертациялык кеңешинин отурумунда өтөт.

Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү 58.

Диссертациялык иш менен М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин китепканаларынан таанышууга болот.

Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Тоголок Молдо көчөсү-58; 720020, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш. А.Малдыбаев көч, 34б.

Автореферат 2022-жылдын таркатылды

Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, экономика илимдеринин
кандидаты, доцент

Кадыралиев А.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ СЫПАТТАМАСЫ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Энергия менен үзгүлтүксүз жана ишенимдүү камсыздоо ар бир мамлекеттин туруктуу өнүгүүсүнүн негизги критерийлеринин бири болуп саналат. Электр менен камсыздоонун ишенимдүүлүгүнүн оптималдуу деңгээли электр менен жабдуудагы үзгүлтүктөрдөн келип чыккан чыгымдарды жана зыянды салыштыруу аркылуу жетишилет. Азыркы учурда Кыргыз Республикасында энергияны өндүрүү, берүү жана бөлүштүрүү боюнча энергетикалык компаниялардын ишмердүүлүгү жана электр станцияларынын кубаттуулугу тышкы жана ички жагдайларга байланыштуу керектөөчүлөрдү энергия менен камсыздоодо ишенимдүүлүктүн оптималдуу деңгээлин камсыз кыла албайт. Тышкы жагдайлар болуп аба ырайы, климаттык жана экологиялык шарттар, энергетикалык ресурстарга дүйнөлүк баа саясаты, ал эми ички кырдаалдарга энергия алып жүрүүчүлөргө тарифтердин өндүрүш жана керектөөчүлөргө жеткирүү чыгымдарына дал келбегендиги эсептелет. Бул кырдаалдардын натыйжасында энергетика тармагы инвестициялык кризиске кабылууда, ал эми өлкө энергетикалык кризисти башынан өткөрүп жатат.

Мындай шарттарда продукцияны сатуудан түшкөн акча агымдарын жана финансылык ресурстарды тармакты модернизациялоо, реконструкциялоо максатында сарптоого жана инвестицияларды келечектеги энергетикалык бизнес-долбоорлорду өнүктүрүү үчүн пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатууга финансылык-экономикалык талдоо жүргүзүү жана баалоонун мааниси жогорулайт. Буга байланыштуу экономиканын натыйжалуулугун жогорулатуу жана туруктуу өнүгүү жолуна багыт алуу үчүн энергетикалык бизнести өнүктүрүү маселелерин чечүүгө багытталган илимий-аналитикалык иштелмелерге муктаждык күчөдү. Инвестициялык саясаттын теориялык негиздери экономикалык теориянын классиктеринин: Дж.Кейнс (2007), Дж.Сакс (1994), Г.Н.Манкив (2007), К.Р.Макконнелл (2003), У.Шарп (2021), П.Самуэлсон (2014), Л.Мизес (2000), М.Портер (2008), Э.Долан (1997) ж.б. эмгектеринде каралган. Өткөөл мезгилде инвестициялык жана инвестициялык саясаттын көйгөйлөрү орус окумуштуулар А.Абалкин (2010), Р.А.Белоусов (1981), Э.Т. Гайдар (2010), А.А.Дынкин (2008), Г.Б. Клейнер (2018), Д.С.Львов (2000), В.И.Маевский (2017), А.Радыгин (1996), В.С.Сутягин (2007), В.К.Сенчагов (2017), Ю.В.Яременко (1997), Е.Г.Ясин (202) жана башка бир катар окумуштуу экономисттердин эмгектеринде чагылдырылган.

Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнүн социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен экономиканын тармактарын өнүктүрүүнүн түрдүү аспектилерин изилдөөгө, мамлекеттик энергетикалык жана инвестициялык саясатка ата мекендик илимдин өкүлдөрү: Т.К.Койчуев (2007), Ш.М.Мусакожоев (2015), Т.К.Камчыбеков (2021), В.М.Касымова (2021), В.И.Кумсков (2004), Б.А.Токсобаева (2021), К.А.Атышов (2007), А.А.Саякбаева (2021), С.А.Турсунова (2015), В.Е.Савин (2022) ж.б. зор салым кошушкан.

Энергетикалык бизнес жана инвестициялык саясат жаатында жүргүзүлгөн изилдөөлөр анын ар кандай багыттарын камтыйт. Бирок, энергетика тармагында

туруктуу бизнести өнүктүрүүдө теңдеш жагымдуу инвестициялык климатты түзүүгө мамлекеттик энергетикалык саясаттын таасиринин толук комплекси али толук аныктала элек.

Өзгөчө энергетикалык бизнестин маңызын, ийгиликтүү өнүгүү тобокелдиктерин жана инвестицияларды тартуу шарттарын негиздөөдө, критерийлерди жана көрсөткүчтөрдүн системасын аныктоодо, энергетикалык бизнести өнүктүрүү келечеги жана жаңы ГЭСтерди жана ЖЭБдерди курууга инвестициялардын натыйжалуулугу жаатында финансылык-экономикалык көрсөткүчтөрдү талдоодо жана баалоодо терең изилдөөнү талап кылган көптөгөн маселелер бар. Изилделип жаткан көйгөйдүн ар тараптуулугу, чечилбеген маселелердин болушу, аларды түшүнүүнүн жана талдоонун объективдүү зарылчылыгы изилдөөнүн темасын, максаттарын жана милдеттерин алдын ала аныктады.

Диссертациянын темасынын билим берүү жана илимий мекемелердин артыкчылыктуу багыттары, негизги илимий программалары (долбоорлору), негизги изилдөө иштери менен байланышы.

Келечектүү ГЭСтерди жана ЖЭБдерди куруунун негизги жоболору Отун-энергетикалык комплексин 2030-жылга чейин өнүктүрүү Концепциясынын долбоорун иштеп чыгууда, ошондой эле И.Раззаков атындагы КМТУнун өнөр жай экономикасы кафедрасынын 2016-2020-жылдарга карата «Кыргыз Республикасынын өнөр жайынын 2026-жылга чейинки социалдык-экономикалык көйгөйлөрү» темасындагы илимий-изилдөө иштеринин илимий баяндамаларында колдонулган.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты рыноктук мамилелердин талаптарына жана мыйзам ченемдүүлүктөрүнө шайкеш келген энергетикалык бизнестин натыйжалуулугун жогорулатуунун методологиялык ыкмаларын иштеп чыгуу жана өркүндөтүү болуп саналат.

Бул максатка жетүү төмөнкү милдеттерди чечүүнү камтыйт:

1. Энергетика бизнесинин теориялык негиздерин жана аны өнүктүрүү үчүн инвестициялардын ролун изилдөө;

2. Ишканадагы чарбалык иштин финансылык абалын баалоонун көрсөткүчтөрүнүн критерийин жана системасын аныктоонун методологиялык негиздерин жалпылоо;

3. «Электр станциялары» ААКнын энергетикалык бизнесинин абалына жана финансылык-чарбалык ишмердүүлүгүнө талдоо жүргүзүү;

4. «Электр станциялары» ААКда энергетикалык бизнести өнүктүрүүдөгү көйгөйлөрдү жана тобокелдиктерди жана аларды жоюунун жолдорун аныктоо;

5. Энергетика ишканаларын финансылык жактан жакшыртуу жана бизнести өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүү боюнча иш-чараларды иштеп чыгуу;

6. Энергетика бизнесин модернизациялоо жана өнүктүрүү үчүн инвестицияларды тартуу боюнча максаттарды жана артыкчылыктарды белгилөө;

7. «Электр станциялары» ААКда натыйжалуулукту, финансылык туруктуулукту жогорулатуу жана бизнести өнүктүрүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы төмөнкүдөй:

- рыноктук мамилелердин шарттарында энергетикалык бизнестин өнүгүү процесси жана инвестициялардын калыптанышы боюнча илимий-теориялык көз караштар изилденди жана системалаштырылды;

- теориялык аспектиде рынок экономикасы шартындагы экономикалык категория катары «энергетикалык бизнес» түшүнүгүнүн автордук тактамасы берилди;

- методологиялык аспектиде кирешелердин, чыгашалардын, өздүк нарктын, тарифтердин көлөмдүк көрсөткүчтөрүнүн системасы, финансылык анализдин жана инвестициянын натыйжалуулугунун көрсөткүчтөрүнүн системасы: ошондой эле энергетикалык ишканалардын жана компаниялардын финансылык туруктуулугу такталды;

- «Электр станциялары» ААКда финансылык туруктуулуктун, ликвиддүүлүктүн, төлөөгө жөндөмдүүлүктүн, рентабелдүүлүктүн жана финансылык калыбына келтирүүнүн коэффициенттерине жана өлкөнүн энергетика тармагын өнүктүрүүгө инвестицияларды пайдалануу натыйжалуулугуна баа берүү менен энергетикалык сектордун жана бизнестин өнүгүү абалынын экономикалык жана финансылык көрсөткүчтөр системасына кеңейтилген талдоо жүргүзүлдү;

- инвестицияларды тартуу үчүн келечектеги кирешелерди жана финансылык туруктуулукту баалоо менен «Электр станциялары» ААК тарабынан зыянсыздыкка жетишүүгө негизделген жаңы тарифтик саясатты иштеп чыгуу сунушталды;

- стратегиялык пландаштыруу жана болжолдоо процессинде негизги максат аныкталды жана «Электр станциялары» ААК өндүрүүчү ишканада энергетикалык бизнестин өнүктүрүүнүн артыкчылыктары белгиленди;

- келечектүү ГЭСтердин жана ЖЭБдердин инвестициялык долбоорлору үчүн климаттын өзгөрүшүн эсепке алуу менен электр энергиясынын балансын өнүктүрүү, Борбордук Азиянын бирдиктүү энергетикалык системасына жана ЕАЭБге экспорттоо, жаңы кубаттуулуктарды куруу жана ишке киргизүү сунушталды.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөнүн негизги илимий натыйжаларын жана корутундуларын 2022-2025-жылдарга карата Кыргыз Республикасынын электр энергиясына жаңы Орто мөөнөттүү тарифтик саясатын иштеп чыгууда, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Энергетика жана өнөр жай министрлигине караштуу Отун-энергетикалык комплексин жөнгө салуу мамлекеттик агенттигинде жана Кыргызстандын Улуттук энергетикалык холдингинде 2030-жылга чейинки мезгилге «Электр станциялары» ААК өнүктүрүү стратегиясынын долбоорунда колдонууга болот.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси автор тарабынан алынган натыйжаларда, изилдөөнүн жүрүшүндө негизделген теориялык корутундуларда жана сунуштарда турат, алар энергетикалык саясатты түзүү, энергетикалык коопсуздукту камсыз кылуу жана энергетикалык кризис жараткан көйгөйлөрдү жеңүү жаатында андан аркы теориялык жана колдонмо изилдөөлөр үчүн кызмат кыла алат.

Диссертациянын коргоо үчүн берилген негизги жоболору:

- «энергетикалык бизнес» түшүнүгүн аныктоо теориясынын жана методологиясынын терең маселелери жана ага рынок экономикасындагы экономикалык категория катары автордук тактама берүү;
- энергетикалык компаниялардын финансылык туруктуулугун жана өлкөнүн энергетика тармагын өнүктүрүүгө инвестицияларды пайдалануунун натыйжалуулугун баалоо үчүн такталып каралган критерийлер жана көрсөткүчтөр; активдердин структурасына жана булактарына жалпы баа берүү; баланстык өтүмдүүлүктү талдоо; төлөө жөндөмдүүлүгүн талдоо; төлөө кудуретсиздигине кабылуу ыктымалдыгын талдоо;
- инвестицияларды тартуу үчүн келечектеги кирешелерди жана финансылык туруктуулукту баалоо менен «Электр станциялары» ААК үчүн зыянсыздыкка жетишүү боюнча экономикалык жактан негизделген жаңы тарифтик саясатты киргизүү аркылуу финансылык жактан чыңдоо сунуштары;
- объектилерге керектүү инвестицияларды баалоо аркылуу «Электр станциялары» ААКда энергетикалык бизнести өнүктүрүүнүн негизги максатын, артыкчылыктарын аныктоо менен стратегиялык пландаштырууну жана болжолдоону киргизүү;
- энергетикалык бизнести өнүктүрүү максатында келечектүү ГЭСтердин жана ЖЭБдердин инвестициялык долбоорлору үчүн жаңы кубаттуулуктарды куруу жана ишке киргизүү боюнча сунуштар;
- Нарын-Сырдарыя дарыяларынын бассейнинде жана Борбордук Азиянын бирдиктүү энергетикалык системасында суу-энергетикалык ресурстарды жөнгө салууда Кыргызстандын энергетика системасынын ролун калыбына келтирүү аркылуу эл аралык рынокторго чыгуу.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жыйынтыктары жана корутундулары автордун И.Раззаков атындагы КМТУнун «Өнөр жай экономикасы» кафедрасынын отурумдарында жана Кыргыз Республикасынын Өнөр жай, энергетика жана жер казынасын пайдалануу мамлекеттик комитетинин, Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын колдоосунда уюштурулган илимий-практикалык конференцияларда, кереге кеңештерде сүйлөгөн баяндамалары аркылуу, ошондой эле илимий цитаталар индексинин теориялык жана илимий-методикалык басылмаларында жана «21-кылымдын илимпозу» илимий журналында жети изилдөө материалдарын жарыялоо менен ишке ашырылган.

Издөнүүчүнүн жеке салымы энергетика тармагында 2022-2025-жылдарга карата Кыргыз Республикасынын электр энергиясына жаңы Орто мөөнөттүү тарифтик саясатын, Кыргыз Республикасынын Отун-энергетикалык комплексин 2030-жылга чейин өнүктүрүү Концепциясынын долбоорун өнүктүрүүдө башкарууну жана жөнгө салууну жакшыртуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу үчүн негиз болду.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Илимий изилдөөнүн материалдарынын негизинде жалпы көлөмү 50 басма баракты түзгөн 8 илимий эмгек, анын ичинде

4 макала Кыргыз Республикасынын илимий цитаталар индексинин басылмаларында жарык көргөн.

Диссертациянын түзүмү жана көлөмү. Диссертациялык иш кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесин камтыйт. Иштин жалпы көлөмү 183 бет, 23 сүрөт, 28 таблицадан турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөө темасын тандоо негизделген, анын актуалдуулугу көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн максаты жана милдеттери, объектиси, предмети, илимий жаңылыгы, практикалык мааниси аныкталган, коргоого сунушталган негизги жоболор чагылдырылган, изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо жана ишке ашыруу жөнүндө маалымат берилген.

«Энергетика бизнесинин теориялык жана методологиялык негиздери жана аны өнүктүрүү үчүн зарыл болгон инвестицияларды баалоо» деп аталган биринчи бапта көз карандысыз мамлекеттердин постсоветтик мезгилде жана башкаруунун рыноктук методдоруна өтүү убагында чарба жүргүзүүдө энергетикалык бизнести өнүктүрүүнүн теориялык жана методологиялык негиздери көрсөтүлгөн, «энергетика бизнеси» жана «өнүктүрүү инвестициялары» түшүнүктөрүнүн экономикалык маңызы, ишканадагы бизнести баалоо үчүн экономикалык натыйжалуулуктун, финансылык туруктуулуктун, төлөө жөндөмдүүлүгүнүн жана өтүмдүүлүк критерийлеринин көрсөткүчтөрү кеңири талкууга алынган.

Энергетика экономикасы тууралуу биринчи жолу 20-кылымдын башында айтылган, белгилүү окумуштуу Г.М.Кржижановский илимий эмгектеринде энергетиканын негизги түшүнүктөрүн табигый энергия ресурсунан тартып отун жана энергияны керектөө үчүн бирдиктүү, ажырагыс энергетикалык чынжыр катары аныктаган. Дал ушул концепция «Отун-энергетика комплекси» же энергетика түшүнүгүнүн негизин түзгөн. Рыноктук мамилелерге өтүү менен энергетика тармагы бардык өндүрүш процесстерин өнүктүрүүнү камсыз кылууда жана калкка, ишкердикке, чакан жана орто бизнеске кызмат көрсөтүүлөрдү сунуштоодо өзүнүн алдыңкы ролун улантты. Бир дагы өндүрүш жана ишкана электр энергиясыз өз ишин жүргүзө албагандыктан, электр энергиясын товар же кызмат көрсөтүү катары таануу маселеси көтөрүлдү.

Тактап айтканда, электр энергиясы өндүрүштө товар катары, ал эми жогорку вольттогу линиялар аркылуу берүү жана төмөнкү вольттуу тармактар аркылуу керектөөчүгө жеткирүү учурунда кызмат көрсөтүү катары таанылган. КМШ өлкөлөрүнүн окумуштуулары жана адистери жалпы электр энергиясынын рынокторун түзүү боюнча биргелешкен изилдөөлөрдү товар катары таанылган энергетика бизнесинин маселелерин иштеп чыгуу менен улантышты. Энергетика бизнесинин теориясын изилдөө рынок экономикасынын шартында энергетикалык өндүрүштүн экономикалык категориясы катары “энергетикалык бизнес” түшүнүгүнүн экономикалык маңызын аныктоо зарылдыгын көрсөтөт.

Орус окумуштуулары Л.Д.Гительман менен Б.Е.Ратниковдун аныктамасына ылайык, энергетикалык бизнес – отун-энергетика комплексинин тармактарындагы, анын ичинде энергия алып жүрүүчүлөрдү пайдалануудагы ар

түрдүү коммерциялык (ишкердик) иш. Анын акыркы натыйжалары ар түрдүү энергетикалык продуктылар, кызмат көрсөтүүлөр - тиешелүү рыноктордо сатуу үчүн арналган товарлар болуп саналат.

Биздин пикирибизде, энергетикалык ишканалар коомдук жана турмуш-тиричилик жактан маанилүү функцияларды аткара тургандыгын эске алуу менен, бул аныктаманы төмөндөгүдөй тактоо зарыл: «энергетикалык бизнес – тиешелүү рыноктордо сатуу үчүн энергетикалык ресурстарды пайдалануу, энергетикалык продуктылар (товарлар) менен камсыздоо жана кызмат көрсөтүүлөрдү камтыган отун-энергетикалык комплекстеги өндүрүштүк (ишкердик) ишмердүүлүк болуп саналат». Энергетикалык рыноктордун кабыл алынган моделдерине жараша энергетикалык бизнести уюштуруунун формалары да айырмаланышы мүмкүн. Мисалга алсак, жеке бизнестин кызмат-милдеттери көз карандысыз энергетикалык компанияларда генерациялоо, тармак, (магистралдык жана бөлүштүрүү), маркетинг, тейлөө түрүндө топтолушу мүмкүн. Бул кызмат-милдеттер энергетикалык холдингдерде корпоративдик борбор (башкаруучу компания) тарабынан координацияланган туунду компаниялар тарабынан ишке ашырылат.

Электр энергиясы жана жылуулук энергиясы жыштык жана чыңалуу, басым жана температура сыяктуу стандарттык сапаттык көрсөткүчтөргө ээ болгон жалпы керектөөчү продукция болуп саналат. Демек, бул энергия алып жүрүүчүлөр кызмат кылган рыноктор эбегейсиз кубаттуулугу, эң күчтүү финансылык агымдары жана өндүрүштүк инновациялардын иш жүзүндө жоктугу менен айырмаланат, бул алардын структуралык туруктуулугун жогорулатат. Жалпысынан бул өзгөчөлүктөр, албетте, бүтүндөй энергетикалык бизнестин салыштырмалуу жагымдуулугуна өбөлгө түзөт. Бизнести өтө тынчсыздандырган маселе, башка тармактарда продукциянын ассортиментин наркы боюнча эмес, көбүнчө өтө катаал багыттагы (уюлдук байланыш, компьютерлер ж.б.) атаандаштык аркылуу өзгөртүү маселеси бул жерде мүмкүн эмес. Бул продукт дайыма суроо-талапка ээ болот. Энергияга болгон суроо-талаптын динамикасы каралып жаткан бизнестин натыйжалуулугуна зор таасирин тийгизет. Белгилүү болгондой, энергетикалык ишканалар капитал сыйымдуулугунун жогорку деңгээли жана нарктагы негизги чыгымдардын олуттуу үлүшүн камтыган инерция менен мүнөздөлөт. Мындай тармактар үчүн сатуудан түшкөн кирешенин ар кандай өзгөрүүсү дайыма кирешенин олуттуу өзгөрүшүнө алып келет. Мындан тышкары, туруктуу чыгымдардын үлүшү канчалык жогору болсо, бул таасир ошончолук чоң болот.

Мындан маанилүү тыянак келип чыгат: тынымсыз өсүп жаткан суроо-талаптын шарттарында энергетикалык бизнестин дээрлик бардык түрлөрүнүн натыйжалуулугу, демек, жагымдуулугу кескин жогорулайт, ал эми суроо-талаптын төмөндөшү менен алар да тездик менен төмөндөйт. Анткени, суроо-талап менен сунуштун өз убагында шайкеш келгендиги энергетикалык бизнестин өзгөчөлүгү болуп саналат. Анын үстүнө, талап менен сунуштун ордун баалар же иш-аракеттерди диверсификациялоо менен толтурууга мүмкүн болбосо, бизнес тармагы жоготууларга учурайт. Ушуга байланыштуу Кыргыз Республикасынын шартында электр жана жылуулук энергиясына суроо-

талаптын күтүлүп жаткан динамикасы бизнес үчүн жагымдуу мүмкүнчүлүктөрдү жаратат. Эгерде суроо-талап ырааттуу жогорку темп менен өсө баштаса, анда энергетикалык бизнестин натыйжалуулугу максималдуу болот. Болбосо, өзгөчө инвестицияланган капиталында карыздык ресурстардын үлүштөрү чоң энергетикалык компаниялар да төлөм кудуретсиздигине учурашы ыктымал. Сунуштар артта калганда энергетика системасында электр энергиясынын кубаттуулугунун тартыштыгы жана жетишсиздиги келип чыгат, бул суроо-талаптын канааттандырылбагандыгы болуп саналат.

Ушуга байланыштуу кубаттуулукту ишке киргизүүнүн жана электр энергиясын өндүрүүнүн өсүү темпи аларга болгон суроо-талаптын өсүү темпинен озуп кетиши керек, ошондой эле ишенимдүүлүктү жана энергетикалык коопсуздукту камсыз кылуу үчүн энергетика системасында кубаттуулуктардын резервдери түзүлүүгө тийиш.

Энергияга болгон бааларды өзгөчө белгилей кетүү керек. Коомчулук тарабынан айрым бир «социалдык алгылыктуу бааларды» кармап туруу жеке бизнестин мамлекеттик жоопкерчилигинин ченемдеринин топтомуна киргизилиши керек деген пикирлер көп айтылууда. Бул түп-тамырынан бери туура эмес позиция. Тарифтер суроо-талап менен сунушка ылайык, рынок тарабынан же буга ыйгарым укук берилген атайын мамлекеттик органдар тарабынан аныкталат. Демек, баанын коюлушу боюнча коомдук жоопкерчиликти жөнгө салуучу орган мойнуна алат.

Жогоруда айтылгандай, энергетикалык бизнестин социалдык жоопкерчилиги квалификациялуу менчик ээсинин негизги белгилеринин бири болуп саналат, бирок бул түрдөгү бизнести «натыйжага жеткирүү» үчүн техникалык менеджментти күчөтүүгө эң олуттуу көңүл буруу керек (бул жогоруда аталган социалдык жоопкерчилик нормаларынын табиятынан келип чыгат). Бизнестин атаандаштык түрлөрүндө баалар мамлекет тарабынан жөнгө салынбайт, бирок суроо-талаптын жана сунуштун таасири астында түзүлөт. Эркин баалар бизнести өзүнө тартып, технологиялык инвестицияга түрткү берет, анткени бардык алынган пайда ээсинде калат жана эч кандай чектөөлөргө дуушар болбойт.

Монополиялык ишмердүүлүктө энергияны берүүдө баалар жөнгө салынат, демек, электр энергиясын бөлүштүрүүчү компания үчүн пайданын белгилүү чектери белгиленет. Мында инвестициялык тобокелдикти керектөөчүгө жок дегенде жарым-жартылай ооштуруу мүмкүн болот, анткени белгиленген тариф капиталдык салымдардын кайтарымдуулугуна кепилдик бериши керек. Мындай рынокто, адатта, тарифтерди атаандаштыкка караганда алда канча болжолдоого болот жана жөнгө салуучу тарапка алда канча алгылыктуу бааны ар дайым негиздөөгө болот. [Гительман, Л. Эффективдүү энергетикалык компания: Экономика. Башкаруу. Реформалоо [Текст] / Л.Гительман, Б.Ратников. - Москва: Олимп, 2002.-150б.]

Энергетикалык бизнестин жагымдуулугун баалоодо тобокелдиктердин төмөнкү түрлөрүн: аба ырайы жана климат, инвестиция; баа; каржылык; техникалык жана жөнгө салуучу ченемдик жагдайларды эске алуу сунушталат.

Ошентип, жалпы алганда, кайсы өлкөдө болбосун абдан кадыр-барктуу болгон энергетика бизнеси ошол эле учурда жогорку татаалдыгы, социалдык

жоопкерчилиги жана көп аспектилері жагынан тобокелдикке дуушар болушу менен мүнөздөлөт деген тыянак чыгарууга болот.

Анын үстүнө, каралып жаткан тобокелдиктерди тескөөдө мамлекеттин катышуусу чечүүчү мааниге ээ: бул, биринчиден, ишкердик субъектилеринин тобокелдиктерди бейтарапташтыруу боюнча аракеттерине укуктук жактан колдоо көргөзүү; экинчиден, кооптуу шарттарда иштеген инвесторлор жана улуттук энергетикалык программаларга атайын катышкан компаниялар үчүн финансылык кепилдиктер системасы; үчүнчүдөн, энергетикалык объектилердин ээлери үчүн бизнести жөнгө салуунун тышкы тобокелдиктерди минималдаштыруучу натыйжалуу механизми болуп саналат.

Бизнести өнүктүрүүнүн экономикалык натыйжалуулугун баалоодо эң маанилүү маселе болуп натыйжаны (таасирди) өлчөө саналат. Бул, биринчиден, өндүрүштүк-чарбалык ишмердүүлүктөгү натыйжага жетишүү көрүнүшүнүн чөйрөлөрүн аныктоону, экинчиден, бул натыйжаларды сандык баалоо ыкмаларын издөөнү камтыйт. Натыйжаны баалоодо индикаторлор үч топко: көлөмдүү, акыркы жана социалдык натыйжалар деп бөлүнөт.

Экономикалык натыйжанын көлөмдүк көрсөткүчтөрү баштапкы көрсөткүчтөр болуп саналат жана өндүрүштүн (жумуштардын, кызмат көрсөтүүлөрдүн) көлөмүнүн натуралдык жана нарктык көрсөткүчтөрүн: физикалык жана нарктык мааниде өндүрүштүн көлөмүн жана башкаларды камтыйт. Натыйжанын акыркы көрсөткүчтөрү өндүрүштүн жана ишкананын иерархиясынын ар кандай деңгээлдериндеги чарбалык ишмердүүлүктү, рыноктун керектөөлөрүн канааттандыруу даражасын, өндүрүштүн сапаттык структурасын ж.б. чагылдырат. Алар киреше, пайда, кошумча нарк, чыгымдарды кыскартуудан үнөмдөө, топтолгон амортизация ж.б. болуп саналат. Натыйжалуулуктун жалпылоочу (интегралдык) көрсөткүчтөрүн эсептөөдө акыркы экономикалык натыйжалар эске алынат. Социалдык натыйжалар ишкананын өндүрүштүк-чарбалык ишинин натыйжаларынын коомдун, аймактын, эмгек жамаатынын жана кызматкердин өнүгүү максаттарына ылайык келишин билдирет. Буга эмгек акынын деңгээли, жашоо минимумунун өлчөмү, ишкананын кызматкерлерин социалдык жактан коргоонун деңгээли, эмгек шарттары ж.б. кирет.

Маанилүү көрсөткүчтөрдүн бири энергетикалык бизнести өнүктүрүүгө жумшалган инвестициялардын натыйжалуулугун баалоо болуп саналат. Инвестицияларды талдоого рыноктук мамиле аларды үч аспектинин: ресурстар, инвестициялар жана кирешелердин биримдигинде бул процесстин динамикасын эске алуу менен кароого мүмкүндүк берет. Ошону менен бирге инвестицияларды талдоодо бардык ресурстардын жыйындысы жөнүндө эмес, инвестициялык ресурстар жөнүндө сөз болуп жатканын белгилеп кетүү керек. Жалпы ресурстар бүтүндөй улуттук экономиканын керектөөлөрүн канааттандыруу булактары болуп саналат, ал эми инвестициялык ресурстар белгилүү бир экономикалык системанын инвестициялык керектөөлөрүн гана канааттандырууга багытталган.

Инвестициялык ресурстар кыймылда болгондо ишкананын инвестициялык потенциалын калыптандырууну жана сарамжалдуу пайдаланууну камсыз кылат. Демек, инвестор ресурстарды инвестициялык долбоорду ишке ашыруудан пайда

же киреше алуу максатында гана жумшайт, бул жагдай инвестициялык потенциалды жөнөкөй инвестициялык салымдан айырмалап турат.

Буга байланыштуу экономиканы өркүндөтүүнүн негизги багыты изилденүүчү ишканалардын инвестициялык потенциалын калыптандыруу жана натыйжалуу пайдалануу ыкмаларын өркүндөтүүнүн негизинде ата мекендик энергетика ишканаларынын инвестициялык ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу болуп саналат. Инвестиция категориясынын экономикалык маңызын аныктоонун ачыкчы Ж.М.Кейнстин эмгектеринде берилген нарк жана ресурстук ыкмалардын синтези саналат. Инвестиция термини (англ.- investment) – «капиталдык салым» дегенди түшүндүрөт, бирок азыркы учурда «инвестиция - капиталды сактоо жана көбөйтүү максатында экономикалык иштин ар кандай түрлөрүнө финансылык каражаттарды салуу» деп кеңири чечмеленип жүрөт. [Кейнс Ж. Иш менен камсыздоонун, пайыздардын жана акчанын жалпы теориясы [Текст] / Ж.Кейнс – Москва: Эксмо, 2007. – б. 89.]

«Энергетикалык бизнестин абалына, «Электр станциялары» ААКнын финансылык-чарбалык ишмердигине талдоо жана кризистен чыгуу маселелери» деген аталыштагы экинчи бапта энергетикалык бизнестин абалына баа берилди.

Изилдөөнүн объектиси – улуттук экономиканын өсүшүнүн негизги фактору катары эсептелген энергетикалык комплекс болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети - рынок шартында энергетика тармагында бизнестин өнүгүшүнө жана анын натыйжалуулугун камсыз кылууда инвестициялардын ролуна байланышкан экономикалык мамилелердин жыйындысы саналат.

Изилдөө методдору: электр энергетикасынын өнүгүүсүн талдоо жана болжолдоо жаатында ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын илимий эмгектери пайдаланылды.

«Электр станциялары» ачык акционердик коому (мындан ары - «ЭС» ААК) өлкөнүн жалпы электр энергиясынын 98%ын өндүргөн Кыргыз Республикасындагы ири өндүрүүчү компания болуп саналат. «ЭС» ААКсы 2001-жылдын октябрь айында «Кыргызэнерго» ААКны кайра өзгөртүп түзүүнүн натыйжасында уставдык капиталында 93,65% мамлекеттик үлүшү менен түзүлгөн. Коомдун уставдык капиталы 4 428 282,9 миң сомду түзөт, ал номиналдык наркы 4 587 сомду түзгөн 965 237 234 даана жөнөкөй жана арналуу акцияларга бөлүнгөн.

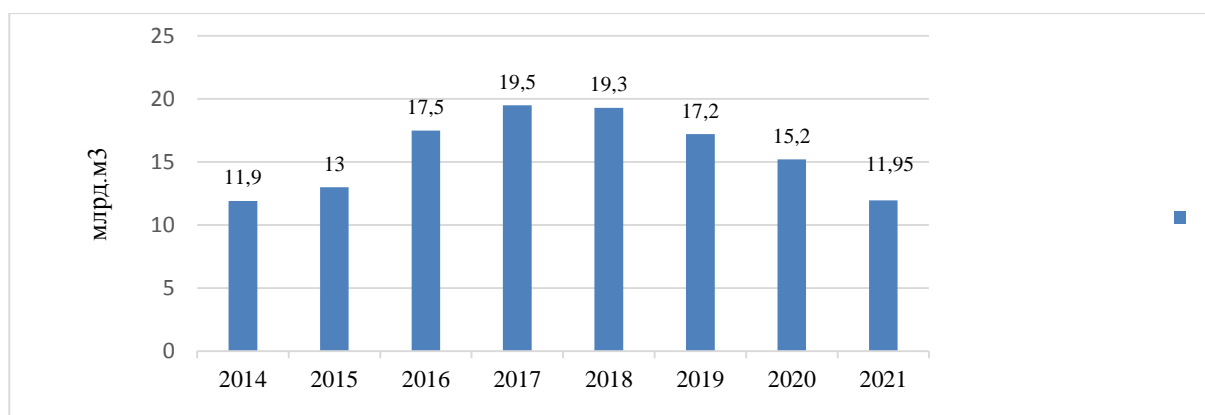
Компаниянын миссиясы – Кыргыз Республикасынын гидроэнергетикалык потенциалын пайдалануунун негизинде жалпы республикада жана бүтүндөй Борбордук Азия аймагында энергетикалык бизнести туруктуу өнүктүрүү болуп эсептелет. Энергетика бизнеси төмөнкүдөй ишмердикте жүзөгө ашырылат: электр жана жылуулук энергиясын өндүрүү жана сатуу; Кыргыз Республикасынын аймагында электр энергиясын дүң жана акыркы керектөөчүлөргө сатуу; электр энергиясын Борбордук Азиянын бирдиктүү энергетикалык системасында экспорттоо жана электр энергиясынын ички жана тышкы рыногунда жыштыктарды жөнгө салуу; башка өлкөлөрдүн энергия өндүрүүчүлөрүнөн электр энергиясын сатып алуу; суу-энергетикалык

ресурстарды пайдалануу боюнча өкмөттөр аралык макулдашууларды ишке ашыруу; энергетикалык ресурстарды жана энергетикалык объектилерди эксплуатациялоонун ишенимдүүлүгүн жана коопсуздугун камсыз кылуу; объектилерди жаңы курууда, реконструкциялоодо, эксплуатациялоодо жана оңдоодо айлана-чөйрөгө тийгизген терс таасирин минималдаштыруу.

«ЭС» ААКнын курамына 7 ГЭС жана 2 ЖЭБ кирет, жалпы аныкталган кубаттуулугу 3892 МВт түзөт. Жылына 12ден 14 млрд кВт саатка чейин электр энергиясы өндүрүлөт. Алардын ичинен ГЭСтердин үлүшү климаттык шарттарга жана Нарын дарыясынын бассейниндеги суунун курамына жараша 93-90% түзөт, ал Токтогул суу сактагычын 19,5 млрд куб метр долбоордук көлөмү менен толтурат.

Дарыялардын гидроэнергетикалык потенциалы дарыялардын бассейндеринде топтолгон: Нарын (36%), Фергана өрөөнү (Чаткал жана башкалар - 27%), Сары-Жаз (10,7%), Чүй (9%). Алардын ичинен эң келечектүүсү болуп 6970 МВт потенциалдуу кубаттуулугу менен Нарын дарыясынын бассейни саналат. Потенциалдуу кубаттуулугу 993 МВт болгон Сары-Жаз дарыясынын бассейни да келечектүү. Эң өнүккөн болуп Нарын дарыясынын алабынын төмөнкү агымы саналат, мында көп жылдык (Токтогул) жана сезондук жөнгө салуучу (Күрп-Сай, Таш-Көмүр, Шамалды-Сай жана Үч-Курган) суу сактагычтары бар Төмөнкү-Нарын ГЭС каскады иштейт. Электр энергиясын өндүрүү табигый-климаттык шарттарга жана Нарын дарыясынын бассейнинин жана анын куймаларынын сууларына көз каранды. Ошол эле учурда суунун аз жана жогорку циклдери 3-4 жылда бир алмашып турат.

Электр энергиясын өндүрүүнүн климаттык шарттардан көз карандылыгы кыш мезгилиндеги электр энергиясынын тартыштыгына жана коңшу өлкөлөрдүн энергетикалык системаларынан импорттоого алып келет. Эгемендүүлүк жылдарда Нарын-Сыр-Дарыя дарыясынын бассейниндеги суу-энергетикалык режимди жөнгө салууда жана Борбордук Азиянын бирдиктүү энергетикалык системасында удаалаш иштерди жүргүзүүдө Кыргызстандын энергетикалык тутуму өз позицияларын жоготуп алган. Натыйжада артка чегинүү, долбоордук сугаруудан Токтогул ГЭС каскадынын энергетикалык режимине өтүү жана электр энергиясын өндүрүүнүн Токтогул суу сактагычына суу ресурстарынын агымынан жана анын деңгээлинен көз карандылыгы келип чыкты. Аба ырайына жана климаттык шарттарга байланыштуу тобокелдиктер Токтогул суу сактагычынын толугусуна жана деңгээлине таасирин тийгизет, өзгөчө үнөмдөө жана сарамжалдуу пайдалануу боюнча чаралар көрүлбөсө күз-кыш мезгилдеринде электр энергиясын өндүрүүнүн көбөйүшү суунун деңгээлинин кооптуу даражага чейин төмөндөшүнө алып келиши мүмкүн. 2008-2010-жылдары суунун тартыштыгы өлкөдө энергетикалык кризисти пайда кылган (2.1-сүрөт).

2.1-сүрөт. Нарын дарыянын бассейниндеги Токтогул суу сактагычынан суунун агып киришинин жана агып чыгышынын көлөмү¹

2011-жылдан тартып Токтогул суу сактагычына суунун агып киришинин көбөйүшү менен электр энергиясын өндүрүү көбөйдү. Суунун дагы тартыштыгы 2015-2016-жылдарга туура келген. 2017-жылы суу жетиштүү болсо, 2018-жылдан 2021-жылга чейин кайрадан суунун аздыгы байкалууда. Буга байланыштуу 2.1-таблицадагы маалыматтардан көрүнүп тургандай Токтогул ГЭСтер каскады менен Бишкек шаарындагы ЖЭБде электр энергиясын өндүрүүдө өзгөрүү болгон.

Таблица 2.1. - 2014-2021-жылдарга карата «Электр станциялары» ААК тарабынан электр энергиясын өндүрүү (млн кВт/саат)²

Аталышы	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ГЭС	13161,4	10880,3	11642,4	13940,0	13633,2	13655,0	13782,7	12750,6
Өсүү темпи ГЭС, %	100	82,7	85,4	105,9	103,6	105,4	104,7	96,9
ЖЭБ	1253,5	1 906,2	1 583,5	1211,5	1 370,9	1223,6	1 398,9	2157,7
Өсүү темпи ЖЭБ, %	100	152,1	127,5	96,6	106,9	105,9	111,6	172,1
Жыйынтык	14414,9	12786,5	13225,9	15151,5	15472,8	14 878,6	15 181,6	14 908,3
Өсүү темпи бардыгы, %	100	88,7	89,1	105,1	103,9	105,4	105,3	103,4

Электр энергиясын өндүрүүнү талдоо анын 2014-2021-жылдар аралыгында 103,4%га же 2014-жылдагы 14,414 млрд кВт сааттан 2021-жылы 14,908 млрд кВт саатка чейин бир аз көбөйгөнүн көрсөтөт. Ошол эле учурда кургакчыл жылдарда ГЭСтерде электр энергиясын өндүрүү 2014-жылдагы 13,2 млрд кВт сааттан 2021-жылы 12,75 млрд кВт саатка чейин төмөндөгөн, бул 2015-2016-жылдардын кургакчылык мезгилинде Бишкек шаарынын ЖЭБинде өндүрүүнүн 1,9 млрд кВт саатка көбөйүшү менен компенсацияланган. 2017-жылы суунун көлөмү жетиштүү учурунда ГЭСте электр энергиясын өндүрүү 13,94 млрд кВт/саатка чейин көбөйдү, ЖЭБде 1,2 млрд кВт саатка чейин төмөндөдү ал эми 2021-жылы 2,15 млрд кВт саатка чейин көбөйдү. Ошентип, ГЭСтин өндүрүшүнүн азайышы ЖЭБде көбөйүшү менен толукталды.

¹ Автор тарабынан «ЭС» АКнын маалыматтары боюнча түзүлгөн.

² Автор тарабынан «Электр станциялары» ААКнын акционерлеринин жылдык чогулушунун отчеттору боюнча түзүлгөн

ГЭСтердеги кубаттуулуктарды ишке киргизүүдөгү артта калуу Бишкек ЖЭБинин кубаттуулугун жогорулатуу менен компенсацияланды. Эгемендүүлүктүн 30 жылында 2008-2009-жылдардагы энергетикалык кризистен кийин Камбар-Ата ГЭС-2де кубаттуулугу 120 МВт болгон экинчи гидроагрегат гана орнотулган жана бир дагы жаны ГЭС курулган эмес. Электр энергиясын керектөөнүн өсүү темпи жыл сайын өсүү тенденциясына ээ болгон. Электр энергиясынын таңсыктыгы 2021-жылы Түркмөнстандан, Казакстандан жана Өзбекстандан план боюнча 1901,9 млн кВт/саат электр энергиясын импорттоо менен жарым-жартылай толукталган, иш жүзүндө 2021-жылы электр энергиясын импорттоо 1682,8 млн кВт саатты түзгөн.

Бизнести өнүктүрүүнүн экономикалык натыйжалуулугун баалоодо натыйжаны өлчөө эң маанилүү маселе болуп саналат. 2014-2021-жылдарга «ЭС» АКнын финансылык-чарбалык ишмердүүлүгүнүн көрсөткүчтөрүнө талдоо компаниянын кирешеси чыгашаларга караганда бир аз өсүш тенденциясын көрсөттү, бул жагдай баа тобокелдиктери менен - ЖЭБдеги күйүүчү майдын кымбатташы менен байланышкан. Натыйжада, «ЭС» ААКсы чыгашалуу бойдон калууда, анткени чыгашалар кирешелерден жогору (2.2-таблицадагы маалыматтар).

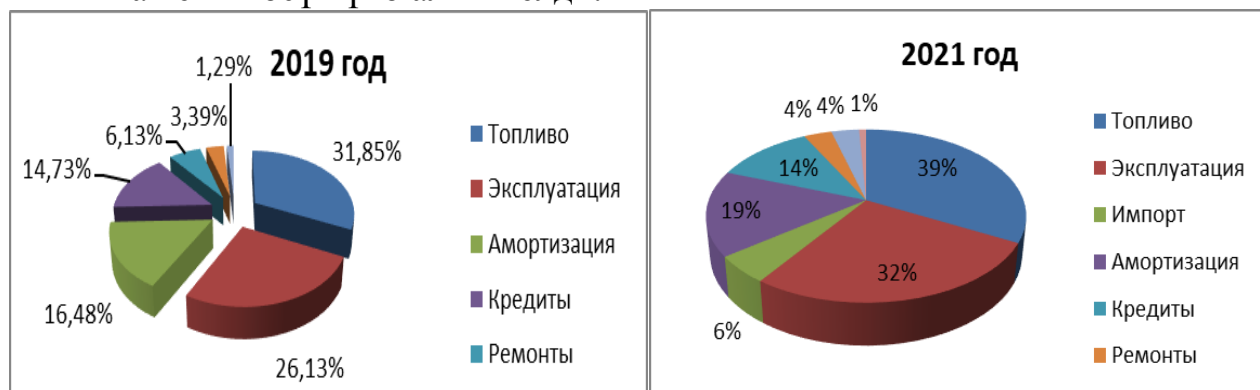
2.2-таблица. 2014-2021-жылдар аралыгында «Электр станциялары» ААКнын өндүрүштүк ишмердигинен түшкөн кирешелер, чыгашалар жана чыгымдар (млн. сом)

Аталышы	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Четтөө 2021/2014, (+,-)
Кирешелер	5077,4	8746,1	9216,6	10523,0	10618,0	9266,2	9408,2	10918,8	5 841,4
Чыгашалар	11600	15 800	11757,2	9124,4	12408,9	11325,0	12075,9	12625	1025,0
Чыгымдар (-), киреше (+)	-5737,4	-7050	-2540	+1398,6	-2070,7	-5139,6	-2667,7	-1706,2	-4031,2

2021-жылга чыгашаларды талдоо көрсөткөндөй, алардын олуттуу пайызы 39% - күйүүчү май сатып алууга, 32% эксплуатациялык чыгымдарга, 4% капиталдык салымдарга, 14% насыяларга, 4% оңдоп-түзөө иштерине, 19% амортизацияга, 1% турак жай-коммуналдык чарбасына туура келет (2.2-сүрөт).

Жалпысынан, чыгашаларды талдоо 2019-жылдан 2021-жылга чейин отун сатып алуу 1,6 эсеге өсүү тенденциясын көрсөтөт, бул Токтогул суу сактагычында суунун аздыгынан улам Бишкек ЖЭБинде электр энергиясын өндүрүүнүн көбөйүшүнө, ГЭСтерде электр энергиясын иштеп чыгаруунун кыскарышына, ошондой эле күйүүчү майдын баасынын өсүшүнө байланыштуу болгон. Операциялык чыгашалар да 1,6 эсеге жогорулаган. Каражаттын жетишсиздигинен оңдоого кеткен чыгымдар 10%га кыскарган. Капиталдык салымдардын өздөштүрүлүшү 2019-жылы 383,7 млн сомду, ал эми 2021-жылы 663,9 млн сомду түзгөн же 1,7 эсеге өскөн. Чыгымдардын өсүшү электр

энергиясынын өздүк наркынын кВт саатына/68,1 тыйындан кВт саатына/84,1 тыйынга чейин өсүшүнө алып келди.

2.2-сүрөт. «Электр станциялары» ААКнын 2019-жана 2021-жылдарга чыгымдарынын түзүмү³

«ЭС» ААКнын жоготуулары Токтогул ГЭС каскадында электр энергиясын арзан баада сатуудан түшкөн пайданын эсебинен ТЭЦте электр жана жылуулук энергиясын өндүрүүнү ички субсидиялоо менен түшүндүрүлөт (2.3-таблицадагы маалыматтар).

2.3-таблица. Сатуунун орточо тарифи жана ГЭСтердин, ЖЭБдердин өндүрүштүк наркы, тарифтин ашымы жана тартыштыгы (тыйын/кВтсаат)

Аталышы	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Четтөө 2021/2014, (+,-)
Пайдалуу берилген 1 кВт/саат электр энергиясынын баасы	33,6	100,6	68,2	34,5	40,5	40,9	41,9	58,4	24,8
ГЭСтин сатылган 1 кВт саат электр энергиясынын баасы	10,0	14	11	12,3	13,6	15,3	14,8	16,8	6,8
ЖЭБден берилген 1 кВт саат электр энергиясынын өздүк наркы	207,9	225,9	259,5	296,4	336,1	358,7	340,3	319,4	11,5
Толук өздүк наркы	68,1	111,2	65,8	66,7	71,4	68,5	59,1	84,1	16,0
Сатуунун орточо тарифи	29,9	56,3	61,0	56,86	61,35	54,3	53,1	59,0	29,1
Тарифтеги таңсыктык(-)	38,2	54,9	4,8	9,9	10,05	13,22	6,0	25,1	13,1

«Кыргызстандын улуттук электр тармагы» ААКсы жана андан аркы бөлүштүрүү тармактары тарабынан аймактар боюнча электр энергиясын берүү «ЭС» ААКнын орточо сатуу тарифинен төмөн тарифтер боюнча жүзөгө ашырылат, муну менен электр энергетика тармагында ченемдик тобокелдиктер катары эсептелген субсидиялоо жүрөт (2.4-таблица).

³ Автор тарабынан «ЭС» ААКнын маалыматтары боюнча түзүлгөн

2.4. – таблица. 2014-2021-жылдарга «ЭС» ААКнын бөлүштүрүү жана берүү компанияларынын электр энергиясына тарифтери (тыйын/кВт/саат)⁴

Аталышы	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Четтөө 2021/ 2014, (+,-)
Түндүкэлектро	21,4	51,1	59,0	55,8	57,0	57,0	57,0	60,0	24,8
Чыгышэлектро	22,0	45,6	41,5	31,6	39,6	33,6	33,6	33,6	11,6
Ошэлектро	24,8	40,3	44,00	34,0	41,0	41,0	41,0	39,0	14,2
Жалабад-электро	22,1	46,6	42,6	36,2	40,6	40,6	40,6	38,1	16
АЭК	22,2	45,9	50,3	51,3	44,5	47,58	47,63	47,42	25,2
КУЭТ	16,9	16,9	16,9	16,9	16,9	16,9	16,9	16,9	0
Сатуунун орт. тарифи	29,8	55,5	55,2	54,58	56,86	55,27	54,21	61	31,2
АЭКтен тарифтин тартыштыгы	-7,6	-9,6	-4,9	-3,28	-12,36	-7,69	-6,58	-13,58	-5,98
КУЭТ тен тарифтин тартыштыгы	-12,9	-38,6	-38,3	-37,68	-39,96	-38,37	-37,31	-44,1	-31,2

Буга ТЭЦте жылуулукту өндүрүүнү субсидиялоону кошуу керек, бул дагы рентабелдүү эмес болуп саналат. 2014-2021-жылдарга жылуулук энергиясынын баасы 2.5-таблицада келтирилген керектөөчүлөр үчүн белгиленген тарифтерден ырааттуу ашат.

2.5-таблица. 2014-2021-жж. карата «Электр станциялары» ААК боюнча жылуулук энергиясынын өздүк наркы, орточо сатуу тарифи жана тарифтик тартыштыгы⁵

Наименование	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Четтөө 2021/ 2014, (+,-)
Толук өздүк наркы	1028,6	1074,7	1195,7	1216,3	1343,2	1497,1	1476,6	1377,4	348,8
Сатуунун орточо тарифи	276,8	436,4	462,4	497,1	496	497,5	518,4	545,7	268,9
Тарифтеги тартыштык (-)	-751,8	-638,3	-733,3	-719,2	-847,2	-999,6	-958,2	-831,7	-79,9

2014-2021-жылдар аралыгындагы жылуулукту өндүрүүнү талдоо жоготуулар 1,12 эсеге өскөндүгүн көрсөтөт. Бул мезгилде жылуулук энергиясынын өздүк наркы 1,33 эсе көбөйдү. Жылуулук энергиясынын наркынын орточо сатуу тарифтеринен жогору мындай өсүш темптери туруктуу баа тобокелдиктери - технологиялык отунга (көмүр, газ, мазут) баанын өсүшү менен шартталган. Жылуулук өндүрүүнү жоготуу абалынан алып чыгуу тарифтердин төмөндүгүнөн жана анын жогорку наркынан улам азырынча мүмкүн эмес, бул ченемдик тобокелдик категорияга кирет.

Натыйжада, Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлигине караштуу Отун-энергетикалык комплексти жөнгө салуу боюнча мамлекеттик агенттиктин уруксаты менен жүргүзүлүп жаткан ички субсидиялар жана

⁴ Автор тарабынан «Электр станциялары» ААКнын акционерлеринин жылдык чогулушунун отчеттору боюнча түзүлгөн

⁵ Автор тарабынан «Электр станциялары» ААКнын акционерлеринин жылдык чогулушунун отчеттору боюнча түзүлгөн

рыноктук эмес чарба жүргүзүү ыкмалары «ЭС» ААК өндүрүш компаниясынын бизнеси үчүн чоң ченемдик тобокелдик болуп саналат (2.6-таблица).

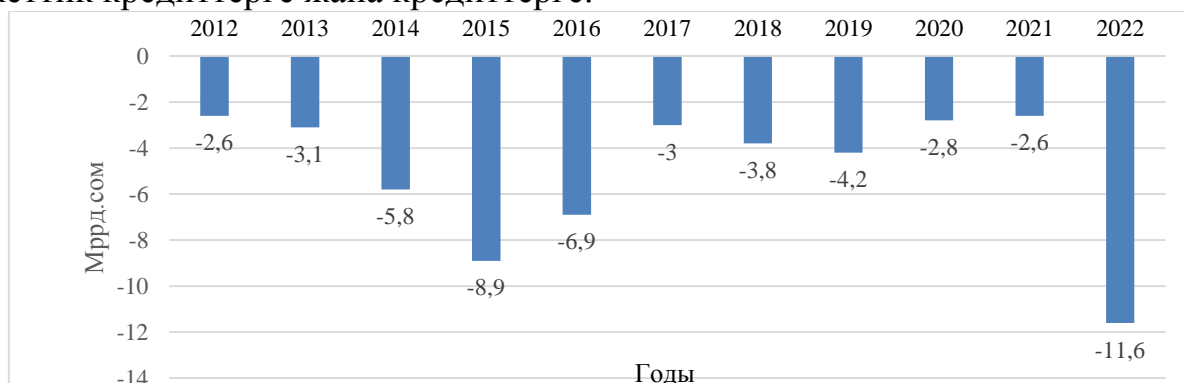
2.6-таблица. 2011-2021-жылдарга карата «ЭС» ААКнын жылуулук энергиясынан жоготуулары, млн. сом⁶

Аталышы	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Четтөө 2021/ 2014, (%)
Товардык продукцияларды сатуу	646,7	935,2	893,2	1 069,4	1 080,6	985,0	1 155,1	1 204,8	186,3%
Учурдагы чыгашалар	2 402,9	2 303,2	2 309,6	2 616,5	2 926,4	2 928,4	3 290,1	3 041,3	126,6%
Жалпы жоготуулар (-)	-1 756,2	-1 368,0	-1 416,4	-1 547,1	-1 845,8	-1 943,3	-2 135,0	-1 836,5	104,6%
Өсүү темпи %	114,5	77,9	103,5	109,2	119,3	105,3	109,9	86,0	104,6%

Баалоо 2014-2020-жылдар аралыгында жоготуулардын 2135 миллион сомго же 1,22 эсеге өсүү жана 2021-жылы - 1836 миллион сомго чейин бир аз төмөндөө тенденцияларын көрсөттү. Электр жана жылуулук энергиясына тарифтердин социалдык багытталганына байланыштуу, 2014-жылдан баштап «ЭС» ААКнын бюджетти «Улуттук энерго холдинг компаниясы» ААКнын директорлор кеңеши тарабынан эч кандай көмөкпулсуз чоң тартыштык менен бекитилет (2.3-сүрөт).

Мындан улам, «ЭС» ААКсы сыяктуу маанилүү стратегиялык объектиде негизги максаты болгон кирешени камсыз кылууга туруштук бере албаган Директорлор Кеңеши керекпи деген суроо туулат.

Республиканын калкын электр жана жылуулук энергиясы менен үзгүлтүксүз камсыздоо максатында «ЭС» ААКсы отун сатып алууда жана электр энергиясынын импортун төлөөдө акча каражаттарынын жетишсиздигин жабуу үчүн коммерциялык банктардан насыяларды жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн бюджеттик ссудаларын тартууга аргасыз болгон. 2022-жылдын 1-сентябрына карата анын ичинен «Электр станциялары» ААКнын карызы 64,5 млрд. сом, анын ичинен: 43,2 млрд. сом тышкы кредиттерге, 21,3 млрд. сом бюджеттик кредиттерге жана кредиттерге.

2.3-сүрөт. «Электр станциялары» ААКнын 2012-2022-жылдарга бюджетти⁷

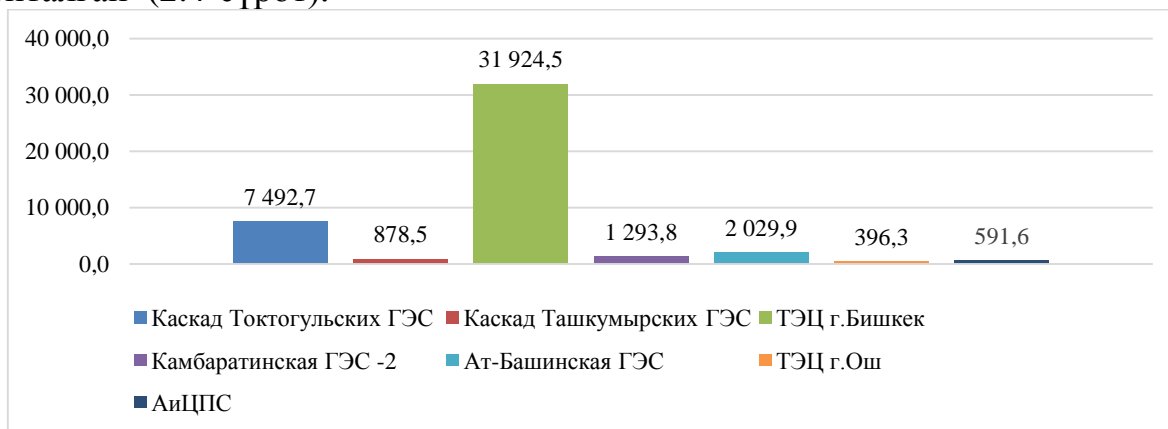
⁶ Автор тарабынан «Электр станциялары» ААКнын акционерлеринин 2014-2021-жылдарга карата жылдык чогулушунун отчеттору боюнча түзүлгөн

⁷ Автор тарабынан «Электр станциялары» ААКнын акционерлеринин жылдык чогулушунун отчеттору боюнча түзүлгөн

Каражаттын жетишсиздигинен улам карыздык каражаттар боюнча мөөнөтү өтүп кеткен карыз төлөмдөрү которуу жолу менен 2018-2037-жылдарга узартылды.

Чыгымдарды оптималдаштыруу, мөөнөтү өтүп кеткен насыялык милдеттенмелерди реструктуризациялоо жана чыгашалардын бир бөлүгүн кийинки жылдарга өткөрүү боюнча көрүлгөн чаралардын натыйжасында тартыштык кыскарган. Бирок өз ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгында компаниянын жоготуулары жыл сайын өскөн.

Ал эми ГЭС жана ЖЭБ ишканаларын оңдоого, реконструкциялоого, модернизациялоого жана өнүктүрүүгө жыл сайын бөлүнгөн капиталдык салымдар 2014-2021-жылдар аралыгында олуттуу суммаларды – 13887,7 млн. сомду түздү. Анын ичинен эң ири капиталдык салымдар Бишкек шаарынын ЖЭБине – 8245,7 млн сом, ЖЭБ каскадына – 2724,4; млн сом, Камбар-Ата ГЭСинин биринчи агрегатын курууга жана ишке киргизүүгө 2 -986,9 млн сом сарпталган (2.4-сүрөт).

2.4-сүрөт. 2014-2021-жылдар аралыгында «ЭС» ААК объектилери боюнча капиталдык салымдардын иш жүзүндөгү жалпы көлөмү (млн. сом)⁸

Мында капиталдык салымдар көбүнчө заемдук каражаттардын жана бир аз деңгээлде өздүк каражаттардын эсебинен камсыз кылынды. Бул көрсөткүчтөрдү талдоодо 2014-жылдан 2021-жылга чейин финансылык туруктуулуктун коэффициенти же өздүк каражаттардын зайым каражаттарына катышы 0,39дан 0,17ге чейин төмөндөгөнү аныкталган. Башкача айтканда, активдерге салынган 1 сом өздүк каражаттардын эсебине жылдын акырына карата ишкана жетиштүү заемдук каражаттарды тарткан эмес, бул ишкананын төлөөгө кудуретсиз болушуна алып келүүчү тобокелдик болуп саналат.

Автономия коэффициенти 2014-жылдан 2020-жылга чейинки мезгилде 0,04төн 0,13кө чейин өстү. Ишкананын бардык каражаттарынын жалпы көлөмүндө өздүк каражаттардын үлүшү 0,5 коэффициентинин минималдуу чегинен ашкан жок, бул көрсөткүч ишкана негизинен карыздык каражаттарды пайдалана тургандыгын билдирет.

Заемдук каражаттардын өздүк капиталга карата катышы 2014-жылдагы 18,51ден 2021-жылы 5,97ге чейин азайган. Жалпысынан, акыркы 10 жылда бул

⁸ Автор тарабынан «Электр станциялары» ААКнын акционерлеринин жылдык чогулушунун отчеттору боюнча түзүлгөн

көрсөткүч 1ден ашкан жана бул дагы компаниянын төлөөгө кудуретсиз болуу тобокелдигин көрсөтүп турат, анткени зайымдык каражаттар өздүк капиталдан жогору, демек, компанияда карыздарын төлөө үчүн жетиштүү акча каражаттары жок болушу мүмкүн.

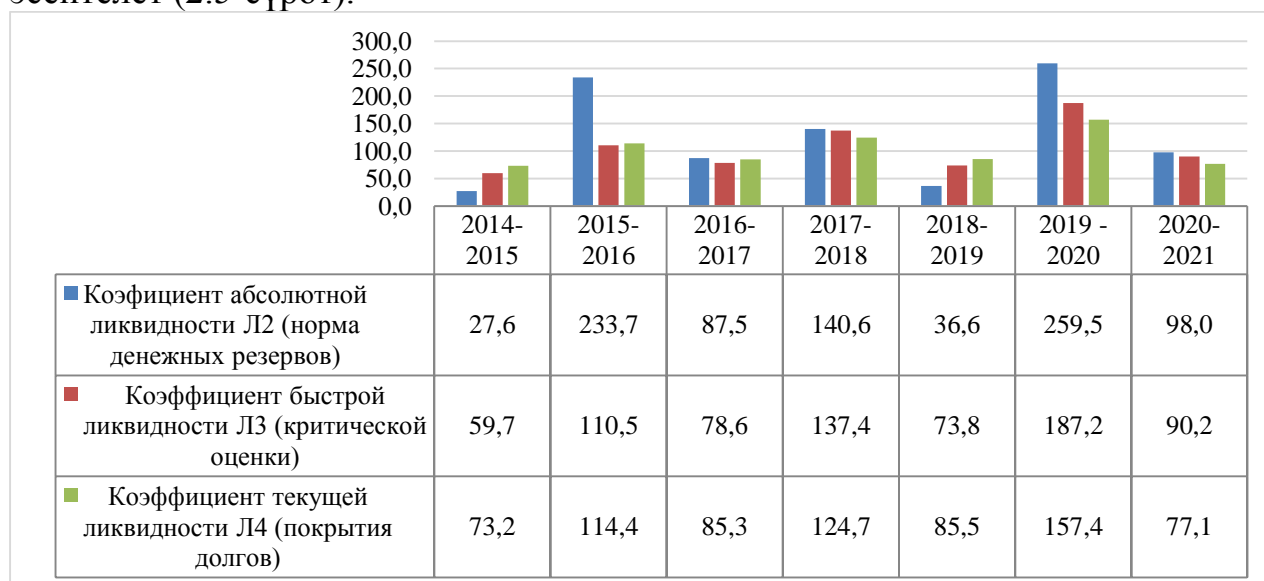
«Электр станциялары» ААКнын финансылык туруктуулугуна баа берүү ишкананын өздүк жүгүртүү каражаты өз алдынча өндүрүш жүргүзүүгө жетишсиз экендигин көрсөтүп турат, андыктан ал өздүк каражаттардын көлөмүнөн алда канча көп карыздык каражаттарды колдонот. Финансылык туруктуулуктун көпчүлүк көрсөткүчтөрү алардын минималдуу маанилеринен ашпайт, бул компания өздүк капиталын көбөйтүү жана карыз алууну азайтуу үчүн кошумча резервдерге муктаж экендигин билдирет.

Финансылык туруктуулукту камсыз кылуунун негизги шарты электр жана жылуулук энергиясына сатуунун орточо тарифин жогорулатуу болуп саналат, ал келечекте киреше алууга жана өнүктүрүү жана модернизациялоо үчүн пайдадан өздүк каражаттарды түзүүгө жардам берет.

Абсолюттук өтүмдүүлүк коэффициенти төмөндөө тенденциясына ээ, демек, компания кредитордук карызды андан ары төлөө үчүн чараларды көрүшү керек;

Учурдагы өтүмдүүлүк коэффициенти (L4) жүгүртүүдөгү активдер кыска мөөнөттүү активдерди канчалык деңгээлде жаба тургандыгын көрсөтөт. Бул коэффициенттин деңгээли жетишсиз. Компания жоготуулардын ордун толтуруу үчүн резервдик запастарды бере албайт.

Кооптуу баалоо же тез өтүмдүүлүк коэффициенти (L3) уюмдун кыска мөөнөттүү милдеттенмелеринин кайсы бөлүгүн ар кандай эсептердеги, кыска мөөнөттүү баалуу кагаздардагы каражаттардын, ошондой эле эсептерден түшкөн каражаттардын эсебинен дароо төлөп берүүгө болорун көрсөтөт. Ыкчам ликвиддүүлүк коэффициентинин деңгээли иш жүзүндө оптималдуу деп эсептелет (2.5-сүрөт).

2.5-сүрөт. 2014-2021-жылдарга «ЭС» АКсынын абсолюттук, ыкчам жана учурдагы өтүмдүүлүгүнүн өсүү темптери.⁹

⁹ Автор тарабынан «Электр станциялары» ААКнын финансылык отчетторунун негизинде түзүлгөн

Эсептөөлөргө караганда, компаниянын бизнесинин өтүмдүүлүгү төмөн.

Электр энергиясын сатуудан түшкөн кирешелер менен байланышкан чыгымдарды жабууга болбойт негизги фонддорду жаңылоо, амортизациялоо, оңдоо жана модернизациялоо жана банкроттук коркунучтарын баалоо жогорку даражадагы белгилердин бар экендигин көрсөттү Альтман жана Бивер коэффициенттери боюнча. Тез арада ишке ашырылбаса кризиске каршы чараларды көрүшсө, анда келечектүү камсыз кылууда көйгөйлөр жаралат социалдык-экономикалык объектилерди электр жана жылуулук менен камсыз кылуу жана керектөөгө чек коюу, бул калктын нааразычылыгын жаратат жана болбойт экономиканын жана кызмат көрсөтүүлөрдүн реалдуу секторунда товардык продукцияны чыгарууга.

“Энергетика бизнесин өнүктүрүүнүн келечеги жана инвестицияларды тартуу көйгөйлөрү” деген аталыштагы үчүнчү бап жөндүү энергетикалык саясатты жүргүзүүдө сценарийлер боюнча жаңы кубаттуулуктарды куруу, ишке киргизүү, модернизациялоо жана өнүктүрүү үчүн инвестицияларды тартуу аркылуу энергетикалык бизнести өнүктүрүүнүн стратегиялык максаттарына арналган. Аларды ишке ашыруу үчүн энергетикалык концепциялар жана энергетиканы өнүктүрүү стратегиялары, зарыл инвестицияларды тартуу менен ири жана кичи ГЭСтерди куруунун конкреттүү долбоорлорун жакынкы 2-3 жылга жана келечектеги 10-15 жылга ишке ашыруу чараларын камтыган энергетикалык программалар жана иш-чаралардын пландары иштелип чыгууда.

Энергетиканы өнүктүрүү Концепциясынын долбоорунда негизги максат катары учурда биз тараптан 2025-2026-жылдарга чейин энергетикалык кризистен чыгуу жана өлкөнүн жана региондордун энергетикалык коопсуздугун камсыз кылуу жолу сунушталды.

Бул учурда максатка жетүү үчүн төмөнкү артыкчылыктар аныкталды:

- Электр энергетикасын өнүктүрүүнүн стратегиялык болжолдоосу тездетилген курулуш жана ишке киргизуу боюнча максаттарды жана артыкчылыктарды коюу менен караганда тез темп менен электр станцияларынын жаңы кубаттуулуктарын электр энергиясын керектоонун есуш темптери жана резервдеринин деңгээлин камсыз кылуу эске алуу менен энергетика системасында ГЭСтердин орнотулган кубаттуулуктары энергияны үнөмдөө саясаты жана ИДПнын энергия сыйымдуулугун жыл сайын төмөндөтүү;

- Электр жана жылуулук энергиясына экономикалык жактан негизделген тарифтерди белгилөө, ички субсидияларды алып салуу, өндүрүштүн, берүүнүн жана керектөөчүгө бөлүштүрүүнүн финансылык туруктуулугун, төлөөгө жөндөмдүүлүгүн жана рентабелдүүлүгүн камсыз кылуу аркылуу энергетикалык ишканаларды финансылык жактан чыңдоо;

- Иштеп жаткан энергетикалык объектилерди реконструкциялоону жана кубаттуулугун кеңейтүүнү аяктоо жана кубаттуулугу 120 МВт болгон Камбар-Ата-2 ГЭСинин экинчи агрегатын орнотуу;

- 2022-2030-жылдары кубаттуулугу 1860 МВт болгон Камбар-Ата-1 ГЭСинин курулуш долбоорлорунун техникалык-экономикалык негиздемесин

бекитүү жана ишке ашыруу. 2022-2026-жылдары белгиленген кубаттуулугу 237,7 МВт Жогорку Нарын ГЭС каскадын реабилитациялоо жана куруу;

- 2022-2027-жылдары белгиленген кубаттуулугу 600 МВт Кара-Кече ЖЭСин куруу, кийинчерээк 1200 МВт чейин кеңейтүү, абага булгоочу заттарды чыгарууну азайтуу жана калдыктарды коопсуз көмүү менен энергетика системасында кепилденген базалык кубаттуулукту түзүү;

- Нарын-Сырдарыя дарыясынын бассейнинин суу-энергетикалык ресурстарын башкарууда Токтогул ГЭСинин ролун калыбына келтирүү жана Кыргыз энергетика системасынын Борбордук Азиянын бирдиктүү энергетикалык системасында электр энергия рыногун түзүүгө жана ЕАЭБдин, ошондой эле Борбордук жана Түштүк Азиянын эл аралык рынокторуна чыгууга катышуусу;

- инвестициялык долбоорлорду деталдаштыруунун негизинде инвестициялык операцияларда негизги орунду ээлеген энергетикалык ишканаларда жана объектилерде пайда алып келүүчү бизнес-процесстерди өнүктүрүүнү пландаштыруу жана «ЭС» ААКнын акционерлердин отчеттук чогулуштарында Кыргызстандын Улуттук энергетикалык холдингинин Директорлор кеңеши тарабынан бизнести өнүктүрүүнү атайылап четке каккан жылдык бюджетти жоготуулар менен бекитүүнү жокко чыгаруу;

- Жогорку Нарын ГЭСтер каскадында, Камбар-Ата-1 ГЭСинде, Кара-Кече ЖЭСинде курулуп, реконструкцияланып же кеңейтилип жаткан имараттарды жана курулмаларды өнүктүрүү үчүн инвестицияларды тартуу, ошондой эле баалоо бул долбоорлор натыйжалуу экендигин жана ишке ашырууга кабыл алынышы ыктымалдыгын көрсөттү.

Негизги максатты жана артыкчылыктарды белгилөө менен сценарийлер боюнча 2040-жылга чейинки мезгилге Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык комплексин өнүктүрүү Концепциясынын жаңыланган долбоорун иштеп чыгуу зарыл.

Бул долбоордо отун-энергетика комплексин өнүктүрүүнүн оптимисттик, базалык жана пессимисттик сценарийи иштелип чыгып, 2030-жылга чейин электр энергиясын өндүрүүнү көбөйтүү мүмкүнчүлүктөрү сунушталган.

Өнүктүрүүнүн энергоэффективдүү жолун караган электр энергиясына суроо-талаптын болжолунун негизинде сценарийлер боюнча өндүрүштүн, электр энергия балансынын тартыштыгынын жана ашымынын болжолдору жана зарыл инвестициялар иштелип чыккан. Бул учурда пессимисттик сценарий боюнча 1 млрд АКШ доллары, базалык боюнча 5,9 млрд АКШ доллары жана оптимисттик сценарий боюнча – 8,2 млрд АКШ доллары талап кылынат.

Жалпысынан, болжолдуу эсептөөлөр боюнча Концепциянын долбоору төмөнкүлөрдү сунуштайт:

- ири ГЭСтерди жана ТЭЦти курууда жана ишке киргизүүдө гана эмес, ошондой эле чакан ГЭСтерди жана энергиянын кайра жаралуучу булактарын курууда жана ишке киргизүүдө электр энергиясына болгон суроо-талапты, энергетика системасындагы энергиянын резервин энергосистеманын 15-30% кубаттуулук деңгээлинде камсыз кылуу жана энергияны үнөмдөө саясатын ишке ашырууда электр энергиясын 2-3 млрд кВт.саат көлөмүндө экспорттоо.

- электр энергиясын өндүрүүдө чакан ГЭСтердин үлүшүн 2030-жылга карата 5%га жана 2040-жылга чейин 10%га чейин жогорулатуу, бул үчүн жалпы электр энергиясы өндүрүшүнүн көлөмү 0,744төн 1,2 млрд кВт/саатка чейин жеткен 44 чакан ГЭСтерди куруу зарыл, бул дагы электр энергиясына өсүп жаткан керектөөнү жабууга жетишсиз болуп саналат; Базалык жана оптимисттик сценарийлер боюнча өндүрүштүн өсүү темпинен керектөөнүн өсүү темпинен озуп кетүүгө жана энергетикалык коопсуздуктун чектик маанисинен ашууга жетүү жана энергетика системасында кубаттуулуктардын резервин камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү бар.

- кышында суу сактагычтарда сууну топтоо үчүн Токтогул ГЭСтер каскадынын ирригациялык-энергетикалык режимде иштөөсүнө контррегулятор катары перспективдүү ГЭСтерди жана биринчи кезекте долбоордук кубаттуулугу 1860 МВт Камбар-Ата-1 ГЭСин куруу үчүн Эл аралык суу жана энергетика консорциумун түзүү сунушталууда. Аны түзүү үчүн шарттар 1998-жылдан 2002-жылга чейин Борбордук Азия экономикалык шериктештигинин Мамлекеттер аралык кеңешинин Аткаруу комитетинин алкагында иштелип чыккан жана Өзбекстан Республикасы менен Казакстан Республикасынын өкмөттүк деңгээлинде макулдашылган.

- Муну менен бирге, энергия өндүрүү бизнесинин негизги максаты - кароого сунушталган инвестициялык долбоорлорду бирдиктүү мамиленин негизинде салыштыруу, мүмкүн болушунча объективдүү жана текшерилген индикаторлорду колдонуу жана 2040-жылга чейинки мезгилде «Электр станциялары» ААКда 8,2 млрд АКШ долларынан ашык суммадагы долбоорлорду ишке ашырууну камсыз кылууга тийиш болгон салыштырмалуу кыйла натыйжалуу жана тобокелдиги азыраак инвестициялык куржун түзүү экендигин эске алуу керек;

- Жаңы ГЭСтерди жана ЖЭБдерди куруу боюнча инвестициялык долбоорлорду ишке ашырууну баалоо көрсөткөндөй, кирешелүүлүк нормасы $0,3 > 0$ болот, ошондуктан долбоорду ишке ашырууга кабыл алуу максатка ылайыктуу; рентабелдүүлүк индекси 1ге барабар жана келечектеги кирешенин учурдагы наркынын баштапкы чыгымдарга катышы катары аныкталат. Бул киреше индекси > 1 көрсөткүчү долбоордун салыштырмалуу кирешелүүлүгүн мүнөздөйт; кирешенин ички нормасынын эсеби - 15,9%, бул көрсөткүч долбоордон алынышы мүмкүн болгон максималдуу кирешени мүнөздөйт; MIRR - кирешенин өзгөртүлгөн ички нормасынын көрсөткүчү - 15,15% түзөт жана салыштырмалуу мааниде салымдардын натыйжалуулугун (рентабелдүүлүгүн) абдан так мүнөздөйт. Камбар-Ата-1 ГЭСин куруудагы бул инвестициялык долбоор боюнча жүргүзүлгөн финансылык талдоонун негизинде долбоор республика үчүн өтө пайдалуу, өзгөчө суунун аз шартында өтө керектүү деп айтууга болот, ал эми муктаждыктар азыркыга чейин колдо бар болгон потенциалдан ашат. Электр энергиясын аргасыздан импорттоо ата мекендик экономика үчүн пайдасыз. Башка долбоорлорду баалоо оң натыйжаны көрсөттү. Энергетика секторун комплекстүү реабилитациялоо шарттарында Кыргыз Республикасы өндүрүмдүүлүктү жогорулатуу жана электр энергиясын өндүрүүнү көбөйтүү (экспорттоо мүмкүнчүлүгү менен), электр энергиясын

экспорттоонун өсүшүнүн эсебинен соода балансын жакшыртуу, өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун жакшыртуу үчүн шарттарды түзүүгө тийиш.

Инвестициялык жагымдуулукту жогорулатуу максатында жаңы ГЭС каскаддарын куруу үчүн «ЭС» ААК энергетикалык компаниясынын финансылык абалын эске алуу менен колдонуудагы тарифтер боюнча карыздык жүктү андан ары жогорулатууга жол берилбейт.

Буга байланыштуу, жаңы Орто мөөнөттүү тарифтик саясатты удаалаш киргизүү, ошондой эле алдыдагы мүмкүнчүлүктөрдү, электр энергиясын экспорттоо жана ички рынокто электр энергиясын керектөөнүн күтүлүп жаткан өсүшүн эске алуу менен электр энергетикалык компаниялардын мамлекеттик зайым каражаттары боюнча карызын комплекстүү реструктуризациялоону жүргүзүү зарыл. 2022-жылдын 8-февралындагы №51-р Энергетика секторун реструктуризациялоо концепциясына ылайык, энергетикалык компаниялар бириктирилген. Бириккенде инвестициялык жагымдуулукту түзүү, энергетикалык бизнести өнүктүрүү үчүн чыгымдарды оптималдаштыруу жана киреше алуу аркылуу энергетикалык компаниялардын финансылык-чарбалык ишмердүүлүгүн жакшыртуу пландаштырылууда.

ТЫЯНАКТАР

Изилдөө төмөнкү тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди:

1.Рыноктук мамилелердин шарттарында энергетикалык бизнестин өнүгүү процессин жана инвестициялардын калыптанышын камсыз кылуу үчүн энергетика тармагына карата бизнести өнүктүрүүнүн илимий-теориялык негиздерин жетекчиликке алуу зарыл. Энергия алып жүрүүчүлөргө туруктуу өсүп жаткан суроо-талаптын шарттарында инвестициялардын натыйжалуулугу, демек, энергетикалык бизнестин дээрлик бардык формаларынын жагымдуулугу кескин жогорулайт, ал эми суроо-талаптын төмөндөшү менен алар да тездик менен төмөндөйт, бул учурда бизнес жоготууларга дуушар болот, анткени суроо-талап менен сунуштун убакыт мезгилинде дал келиши электр энергетикасынын өзгөчөлүгүн түзөт;

2.Методологиялык аспектиде кирешелер, чыгашалар, нарктар, тарифтер, финансылык туруктуулук сыяктуу көлөмдүк көрсөткүчтөрдү баалоо системасы такталды, энергетика тармагындагы ишканалардын финансылык туруктуулугун, төлөө жөндөмдүүлүгүн жана өтүмдүүлүгүн баалоонун методологиялык негиздери каралды, колдонууга баа берүүнүн методологиялык негизи келтирилди, аларды колдонуу менен энергокомпаниялардын банкроттук белгилерин алгачкы этапта алдын алууга болот;

3.«Электр станциялары» ААКнын энергетикалык бизнесинин абалына жана финансылык-чарбалык ишине баа берүү жана талдоо алардын банкроттук белгилери: ГЭСтерден электр энергиясын сатуудан түшкөн пайданын эсебинен Бишкек ЖЭБинде электр жана жылуулук энергиясын рентабелсиз өндүрүүнү ички субсидиялоо; толук илимий негизделбеген чыгымдар (күйүүчү майларды сатып алуу жана эксплуатациялык, ж.б.) жана алардын өсүшү, карыздык

милдеттенмелердин өсүшү, өнүктүрүү жана модернизациялоо үчүн каражаттардын жетишсиздиги менен рентабелдүү эместигин көрсөттү;

4.Электр жана жылуулук энергиясына экономикалык жактан негизсиз тарифтер, өнүктүрүүгө өздүк каражаттардын жетишсиздиги, карыздардын жана аларды төлөө боюнча пайыздардын жогорку деңгээли, отунга жана аларды жеткирүүгө баанын жогорулашынан улам ЖЭБдеги өндүрүштүн кымбаттыгы; энергетикалык бизнестин өнүгүшүнө тоскоол болгон эксплуатациялык чыгымдардын өсүшү жана аба ырайы-климаттык, ченемдик-укуктук, баалык, инвестициялык, финансылык, техникалык тобокелдиктер негизги көйгөйлөр болуп саналат жана «Электр станциялары» ААКсында аларды жоюу жолдору негизделди;

5.Тобокелдиктерди жеңүү үчүн «Электр станциялары» ААКсында чыгашасызданууга жетишүүнүн негизинде жаңы тарифтик саясатты иштеп чыгуу боюнча сунуштар киргизилди. «Кыргызстандын улуттук электр тармагы» ААКнын орточо сатуу тарифтерин жогорулатуу жолу менен чыгымдардын ордун толтуруу, өнүктүрүү жана техникалык кайра жабдуу үчүн, келечектеги кирешелерди жана финансылык туруктуулукту баалоо менен инвестиция тартуу ишке ашырылды;

6.Энергетика тармагын модернизациялоодо жана өнүктүрүүдө инвестицияларды тартуунун максаттары жана артыкчылыктары Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан Концепцияны, Өнүктүрүү Программасын иштеп чыгуу жана кабыл алуу, Отун-энергетикалык комплексинин 15-20 жылдык узак мөөнөттүү стратегиясын, «Электр станциялары» ААКнын инвестицияларынын жана өздүк каражаттарынын агылып келишин камсыз кылуучу 5-10 жылдык кыска мөөнөткө иш-чаралар планын ишке киргизүү, каржылык жактан калыбына келтирүү жана бизнестин өнүктүрүү жолу менен электр энергиясын өндүрүүнүн энергияны керектөө темптеринен озуп кетүүсүнө жетишүү, энергетикалык коопсуздукту камсыз кылуу, кубаттуулуктардын резервин түзүү үчүн жаңы кубаттуулуктарды ишке киргизүү аркылуу өлкөнүн илимий негизделген энергетикалык саясатын ишке ашырууну талап кылат;

7.Токтогул суу сактагычындагы суунун деңгээлин топтоо жана кармап туруу, Токтогул ГЭСинин долбоордук режимин камсыздоо, энергетикалык режимде электр энергиясын өндүрүүнү көбөйтүү жана келечекте CASA 1000 долбоорунун алкагында Борбордук Азиянын бирдиктүү энергетикалык системасынын өз керектөөчүлөрүн жана экспортун жана ЕАЭБдин электр энергиясын дүң рыногун камсыз кылуу үчүн контррегулятор катары Камбар-Ата-1 ГЭСин куруу боюнча сунуштар иштелип чыкты. Буга Казарман ГЭСтер каскадынын курулушу жана чакан ГЭСтерди жана күн электр станцияларын (КЭС) куруу жардам берет, алардын салыштырма салмагы азыркы кездеги 1 %дан келечекте 10 %га чейин көбөйөт;

Жалпысынан электр энергия балансынын түзүмүндө экологиялык жактан таза электр энергиясын өндүрүү 95%га чейин көбөйөт жана муну менен Кыргыз Республикасы Париж келишимине жана Глазгодогу Климаттын өзгөрүшү боюнча дүйнөлүк саммитте энергетика секторун климаттын өзгөрүшүнүн

шарттарына адаптациялоо боюнча көрүлгөн чараларга ылайык парник газдарынын эмиссиясын кыскартууга жана планетада 2 градустан ашпаган температуранын жогорулашын сактоого олуттуу салым кошот.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Электр жана жылуулук энергиясына болгон суроо-талапты жана ошого жараша ГЭСтердин жана ЖЭБдердин жаңы кубаттуулуктарын ишке киргизүүнүн алдыга озуп кеткен темптерин пландаштыруу жана болжолдоо;

2. Негизги каражаттарды кайра баалоону жүргүзүү, өздүк каражаттарды бөлүштүрүү ремонттоого жана техникалык жактан кайра жабдууга жана коэффициенттен озуп кетүүгө каражат амортизациянын нормасынан негизги фонддорду жаңылоо;

3. Жалпыга маалымдоо каражаттарында чечимдерди кабыл алуучу тараптар жана коомчулук үчүн квартал сайын финансылык кризистин деңгээлине жана банкроттук коркунуч көрсөткүчтөрүнө баа берүү менен кирешелер, чыгашалар, нарктар, тарифтер, финансылык туруктуулук, төлөөгө жөндөмдүүлүк, ликвиддүүлүк, рентабелдүүлүк жана карыздык милдеттенмелер сыяктуу көрсөткүчтөрдү системалуу түрдө чагылдыруу;

4. Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлигине караштуу Отун-энергетика комплексин жөнгө салуу департаменти тарабынан экономикалык жактан негизделген тарифтерди белгилөө, рентабелдүү эмес процесстерге ички субсидияларды алып салуу, электр жана жылуулук энергиясын стандарттык пайдага кошуп өздүк нарк боюнча сатуу;

5. «ЭС» ААКсынын Директорлор кеңешине Өнүгүү стратегиясын жана иш-аракеттердин так пландарын иштеп чыгуу жана негизги максатка - пайда табууга жетишүү;

6. Кыргыз Республикасынын Энергетика министрлигине Камбар-Ата-1 ГЭСин өз каражаттарынын эсебинен куруу жана Өзбекстан менен Казакстандан инвестиция тартуу жана энергетиканын ролун калыбына келтирүү үчүн Эл аралык суу-энергетикалык консорциумду (IWEC) түзүүнү камсыз кылуу. Борбордук Азиянын Бирдиктүү энергетика системасында суу-энергетикалык режимди (СЭР) жана жыштыгын жөнгө салуу боюнча Кыргыз Республикасынын системасынын ордун калыбына келтирүү;

7. Улуттук энергетикалык холдинг тарабынан энергетикалык компаниялардын жана тармактын туруктуу иштешин камсыз кылуу, аларды финансылык жактан чыңдоо, жаңы генерациялоочу кубаттуулуктарды ишке киргизүү, Кыргыз Республикасынын энергетикалык коопсуздугун чыңдоо үчүн чыгымдарды жана бизнес-процесстерди оптималдаштыруу аркылуу энергетикалык компанияларды бириктирүү, негизги максатка жетүү аркылуу андан аркы реформаларды камсыз кылуу.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. **Курманова, А. М.** Жогорку Нарын ГЭСтер каскадынын курулушунун экономикалык натыйжалуулугун баалоо [Текст] / А. М. Курманова // КМТУ Жарчысы. - 2014. - №32 (2-бөлүм). - 398-401-б. elibrary.ru/item.asp?id=36435128

2. **Курманова, А. М.** «Электр станциялары» ААКнын инвестициялык потенциалы [Текст] / А. М. Курманова // Экономика. – 2015.- №3-4 (25). - 52-55-б. elibrary.ru/item.asp?id=27148489

3. **Курманова, А. М.** Кыргыз Республикасындагы инвестициялык кризис, «Электр станциялары» ААКнын негизги каражаттарынын эскиришин жана натыйжалуулугун талдоо [Текст] / А. М. Курманова// «XXI кылымдын окумуштуусу» эл аралык илимий журналы - Йошкар-Ола, 2016. - № 4-4 (17). - 63-70-б. elibrary.ru/item.asp?id=26606489

4. **Курманова, А. М.** Рынок шартында Кыргыз Республикасынын энергетика тармагын инвестициялык өнүктүрүү көйгөйлөрү жана жолдору [Текст] / А. М. Курманова // «XXI кылымдын окумуштуусу» эл аралык илимий журналы - Йошкар. - Ола, 2016. - № 6-1 (19). - С. 68-73. elibrary.ru/item.asp?id=26540142

5. **Курманова, А. М.** Кыргызстандын Кара-Кече жылуулук электр борборун куруу долбоорунун экономикалык натыйжалуулугун баалоо [Текст] / А.М.Курманова // Жезказган университетинин жарчысы. [Текст] / А. М. Курманова // - Жезказган, 2016. -- №1 (31). - 296-299-б. www.zhezu.kz/index.php/ru/q-q

6. **Курманова, А. М.** «Электр станциялары» ААКнын финансылык туруктуулугуна талдоо [Текст] / Курманова А.М. // Илимий-билим берүү мейкиндиги: өнүгүү келечеги. - Чебоксары, 2017. – 2-том, 200-206-б. elibrary.ru/item.asp?id=28424722

7. **Курманова, А. М.** Кыргыз Республикасындагы энергетика бизнесине электр жана жылуулук энергиясына тарифтик саясаттын тийгизген таасири [Текст] / А.М.Курманова, В.М.Касимова // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун материалдары. – 2021. - №2 (33). - 223-231-б. elibrary.ru/item.asp?id=47283304

8. **Курманова, А. М.** «Электр станциялары» ААКга финансылык талдоо Кыргыз Республикасында электр энергиясын өндүрүү боюнча энергетикалык бизнести баалоонун зарыл элементи катары [Текст] / А. М. Курманова, В. М. Касимова // Борбордук Азия өлкөлөрүнүн бухгалтерлеринин жана аудиторлорунун Ысык-Көл форумунун материалдары. – 2021. - №3 (34). - 146-153-б. elibrary.ru/item.asp?id=48113373

Курманова Асель Марлисовнанын

08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн «Энергетика бизнеси жана аны өнүктүрүү үчүн «Электр станциялары» ААКтын мисалында инвестицияларды пайдалануунун натыйжалуулугун жогорулатуу» темасындагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: энергетика бизнеси, ГЭС (гидроэнергостанция), ЖЭБ (жылуулук жана электр борбору), орточо сатуу тарифи, финансылык туруктуулук, өтүмдүүлүк, төлөө жөндөмдүүлүгү, гидроэнергетика, электр системасы.

Изилдөө объектиси - «Электр станциялары» ААКсы жана кризистен чыгуунун жолдору болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети - энергетикалык бизнес, өнүгүү абалы жана келечеги, тобокелдиктер жана аларды жеңүү жолдору.

Изилдөөнүн максаты: энергетикалык бизнеске инвестицияларды тартуунун теориялык жана методологиялык негиздерин изилдөө жана туруктуу өнүгүүнүн жана жашыл экономиканын негизи катары энергетикалык бизнести өнүктүрүүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу боюнча стратегиялык максаттарды жана сунуштарды иштеп чыгуу болуп саналат.

Изилдөө ыкмалары катары электроэнергетика тармагын өнүктүрүүнү талдоо жана болжолдоо жаатында ата мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын илимий эмгектери кызмат кылган.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Коргоо үчүн сунушталган илимий жоболордун жаңылыгы мында: теориялык аспектиде «энергетикалык бизнес» жана «өнүктүрүүгө инвестиция салуу» түшүнүгү жана алардын рынок экономикасындагы ролу аныкталды жана толукталды; методологиялык аспектиде энергетикалык бизнестин жана энергетика тармагына инвестициялардын натыйжалуулугунун критерийлери жана көрсөткүчтөрү такталды; методикалык аспектиде энергетиканы өнүктүрүүнүн экономикалык натыйжалуулугун аныктоонун, энергетикалык ишканалардын жана компаниялардын финансылык туруктуулугун баалоонун критерийлери жана көрсөткүчтөрү белгиленди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Отун-энергетика комплексин жөнгө салуу боюнча мамлекеттик агенттик, Улуттук энергохолдинг компаниясы, энергетикалык компаниялар, ошондой эле тиешелүү профилдеги ЖОЖдор тарабынан окуу материалы катары колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: диссертациялык иштин айрым натыйжалары энергетикалык компаниялардын жана бүтүндөй электр энергетика тармагынын ишин башкаруу жана жөнгө салуу боюнча мамлекеттик органдар тарабынан энергетика тармагын өнүктүрүүнүн Концепцияларын жана стратегияларын даярдоодо пайдаланылышы мүмкүн; чечимдерди кабыл алуучуларга, коомчулукка жана экономикалык, техникалык жогорку окуу жайларына.

РЕЗЮМЕ

**диссертации Курмановой Асель Марлисовны на тему
«Энергетический бизнес и повышение эффективности использования
инвестиций на его развитие на примере ОАО «Электрические станции»,
на соискание ученой степени кандидата экономических наук по
специальности 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством**

Ключевые слова: энергетический бизнес, ГЭС (гидроэнергостанция), ТЭЦ (теплоэнергоцентр), среднетарифный тариф, финансовая устойчивость, ликвидность, платежеспособность, гидроэнергетика, электросистема.

Объект исследования является ОАО «Электрические станции» и пути выхода из кризисного состояния.

Предмет исследования является энергетический бизнес, состояние и перспективы развития, риски и пути их преодоления.

Цель исследования: изучение теоретических и методологических основ обоснования инвестиций в энергетический бизнес и разработка стратегических целей и предложений по повышению эффективности развития энергетического бизнеса как основы устойчивого развития и зеленой экономики.

Методы исследования: послужили научные труды отечественных и зарубежных ученых в области анализа и прогноза развития электроэнергетики.

Научная новизна исследования заключается в том, что в теоретическом аспекте уточнено и дополнено понятие «энергетический бизнес» и «инвестиций на развитие» и их роль в рыночной экономике; в методологическом аспекте уточнены критерии и показатели эффективности энергетического бизнеса и вложения инвестиций в энергетику; в методическом аспекте уточнены критерии и показатели определения экономической эффективности развития энергетики, оценки финансовой устойчивости энергетических предприятий и компаний.

Полученные результаты: могут быть использованы ДРТЭК, НЭХК, энергетическими компаниями, а также Вузами соответствующего профиля как учебный материал.

Область применения. Отдельные результаты диссертационной работы могут быть использованы государственными органами по управлению и регулированию деятельности энергетических компаний и отрасли электроэнергетика в целом при подготовке Концепций и стратегий развития энергетики; лицами принимающими решения, общественностью и аспирантами, магистрантами и студентами экономических, технических ВУЗов для изучения и формированию общественного мнения о необходимости финансового оздоровления отрасли электроэнергетика и повышения тарифов для населения на современном этапе развития.

SUMMARY

**Kurmanova Asel Marlisovna dissertation of the topic
“Energy business and increasing the efficiency of using investments for its
development on the example of Electric Stations OJSC”, for the
degree of candidate of economic sciences in the specialty 08.00.05 -
economics and management of the national economy**

Key words: energy business, HPP (hydropower plant), CHP (thermal power plant), average selling tariff, financial stability, liquidity, solvency, hydropower, electrical system.

Object of study: OJSC "Electric Stations" and ways out of the crisis.

Subject of research: the energy business, the state and prospects of development, risks and ways to overcome them.

Purpose of the study: study the theoretical and methodological foundations for justifying investments in the energy business and develop strategic goals and proposals to improve the efficiency of the energy business development as the basis for sustainable development and a green economy.

Research methods: of domestic and foreign scientists in the field of analysis and forecast of the development of the electric power industry served as the methodological basis.

The scientific novelty of the scientific provisions submitted for defense lies in the fact that: in the theoretical aspect, the concept of “energy business” and “investment in development” and their role in a market economy have been clarified and supplemented; in the methodological aspect, the criteria and indicators of the efficiency of the energy business and investments in the energy sector have been specified; in the methodological aspect, the criteria and indicators for determining the economic efficiency of energy development, assessing the financial stability of energy enterprises and companies have been specified.

The practical significance of the study: can be used by State Agency for Regulation of the Fuel and Energy Complex, National Energy Holding Company under the Ministry of Energy of the Kyrgyz Republic, energy companies, as well as universities of the corresponding profile as educational material.

Scope: Individual results of the dissertation work can be used by state bodies for the management and regulation of the activities of energy companies and the electric power industry as a whole in the preparation of Concepts and strategies for the development of the energy sector; decision makers, the public and graduate students, undergraduates and students of economic, technical universities to study and form public opinion on the need for financial recovery of the electric power industry and increase tariffs for the population at the present stage of development.

Формат 60x84 1/16
Бумага офсетная. Гарнитура «Times». Объем 1,75 п.л.
Печать офсетная. Тираж 100 экз.
Отпечатано в типографии «Аракет-принт»